

ԳԱՐԵԳԻՆ ԵՊ. ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆՐ ԵՐԿԵՐԸ

ԳՐԵԿԸՆ ՅԵՍՈՒԹԻՆ^{*)}

(Մանուկան Բաանաւեակի առ իրով)

Ա. Շահնազարեանի

Յրանսխական մեծ յեղափոխութիւնը կողմնակի ճանապարհով ունեցաւ իր բարերար ազդեցութիւնը նաեւ Տաճկահայ գրականութեան վրայ: Երկար դարեր գտնուելով մի խաւար մթնոլորտում, որ ստեղծել էր տաճիկ կառավարութիւնն իր հպատակներին համար, հայ ժողովուրդը դեղերում էր այդ խաւարի մէջ, կրելով մի այնպիսի չարքաշ կեանք, որպիսին յատուկ է միայն ասիական քրիստոնեայ ազգերին, մահմետական գերշխանութեան ներքոյ. հայ ժողովուրդն ոչ միջոց, ոչ ժամանակ և ոչ էլ յարմարութիւն ունեցաւ իր մտաւոր ոյժերը զարգացնելու, իր ներքին հոգեկան կեանքն ասպարէզ բերելու. ուր չկայ կեանքի, գոյքի ապահովութիւն, ուր մարդուս մտաւոր գործունէութիւնը միշտ կաշկանդուած է մեռւած ամուր շղթաներով, այնտեղ խօսք չէ կարող լինել գրական գործունէութեան մասին, այնտեղ մարդիկ կարող են հազար ու մի տանջանքներ կրելով՝ միմիայն իրենց օրուայ ապրուստի մասին մտածել. այսպիսի ժողովուրդը չէ կարող գրականութիւն առաջ բերել, չէ կարող մտաւոր գործունէութեան անձնատուր լինել: Ահա մի այսպիսի անմխիթար վիճակի մէջ էր գտնուում հայ ժողովուրդն անցեալ դարի սկզբներին, երբ Փրանսիական մեծ յեղափոխութիւնը, ինչպէս եւրոպական ժողովուրդների, այնպէս էլ տաճկաստանի հպատակների կաշկանդուած շղթաները ջանաց կտրատել և նպաստեց նոցա մտաւոր գործունէութեան:

Տաճկահայ ժողովուրդն իւր մտաւոր վերածնութեամբ մեծաւ մասամբ պարտական է Փրանսիական այդ մեծ շարժման,

^{*)} Կարգացուած է Հայոց Ազգազբական ընկ. Մրուանձտեանի յիշատակին նուիրուած հրապարակային նիստում:

որը խթան եղաւ մտքի ազատ արտայայտութեան, որը սովորեցրեց սէր դէպի հայրենիքը, սէր դէպի ժողովուրդը, որը քարոզեց եղբայրասիրութիւն, կռիւ յայտարարեց մտքի բռնակալներին: Դեռ 1848 թուականից առաջ հայ երիտասարդները զրնում էին Փարիզ՝ բարձրագոյն ուսում ստանալու, այդ ժամանակ Փարիզում էր գտնուում նաև Մուրատեան վարժարանը, որը ծառայում էր իբրև կենդրոն հայ ուսումնածարաւ երիտասարդների և որի շուրջն էին ժողովուրդ Տաճկահայ մտաւորականները. այստեղ նոքա ձեռք էին բերում աշն ամիսը, ինչ որ անհրաժեշտ էր հայրենիքում գործադրելու: Վերադառնալով Կ. Պոլիս նոքա եռանդուն գործունէութիւն սկսեցին թէ գրական և թէ հասարակական ասպարէզներում. գումարում էին ժողովներ, հիմնում էին զանազան դպրոցական և բարեգործական հաստատութիւններ՝ պաւառացի հայ ժողովուրդին խաւարից հանելու և նոցա դէպի լոյսն առաջնորդելու: Այդ գործիչների առաջնորդող գաղափարն էր հայրենասիրութիւն և ժողովրդասիրութիւն՝ այս բառի ամենաբնական նշանակութեամբ՝ սոքա նախապատրաստեցին և ապա կազմեցին Տաճկահայի ազգային սահմանադրութիւնը, որը նոր խթան պիտի լինէր հայի ինքնուրոյն գործունէութեան: Այլ կերպ չէր էլ կարող լինել. վերադարձած ազատ երկրից, սնուած ազատ ժողովրդի մտքի արտագրութեամբ՝ հայրենիքում նոքա տեսան մի չարատանջ ժողովուրդ, որին օր առաջ հարկաւոր էր օգնութեան հասնել՝ կորստից աղատելու համար. հարկաւոր էր ժողովրդին ինքնագիտակցութեան բերել, անհրաժեշտ էր ցոյց տալ, թէ մի է նա և ի՞նչ անցեալ է ունեցել: Ահա այս ուղղութեամբ առաջնորդելով Ֆրանսիայից վերադարձած հայ երիտասարդները Ֆրանսիայի նշանաւոր հեղինակների երկերի թարգմանութեանց հետ միաժամանակ՝ սկսում են քրքրել նաև հայի պատմական անցեալը, այնտեղից նիւթ վերցնելով՝ գրական նոր երկեր են ստեղծում, պատմական նշանաւոր հերոսները նորից ասպարէզ են իջնում: Թէև այդ շրջանում գործիչները չկարողացան աչքի ընկնող երկեր տալ (որովհետև կեղծ կլասիկ ուղղութիւնը կաշկանդել էր նոցա), բայց ժամանակի ոգին այնպէս էր, որ Տաճկահայ ժողովուրդն ոգևորւում էր դոցա պատմական ընդթ ունեցող գրուածներով. այդ իսկ պատճառով պատմական վէպերի և ողբերգութեանց թիւն օր աւուր բազմանում էր:

Տաճկահայ այս գործիչներին 40—50 թուականներին մայր երկրում հետեցին շատերը, որոնք թէև արտասահման չէին զրնացել, բայց հայրենիքում ձեռք էին բերել որոշ պատրաստու-

թիւն՝ նոյն ուղղութեամբ դործելու. սոքա ևս ոգևորուած հայի պատմական անցեալով և հայրենիքի նուիրական վայրերով՝ ասպարէզ իշան իրանց կարողութեան չափով ժողովուրդի միտքը դարձեցնելու, նոցա առաջնորդ հանդիսանալու: Մայր երկրում այդ հայրենասէր դործիչներին էր նաև Գարեգին եպիսկոպոս Սրուանձտեանը:

Ազգային վէպերի, աւանդութեանց և յիշատակների այդ զգայուն երգիչը ծնունդ է 1840 թ. դեկ. 12-ին Վան քաղաքի Այգեստանեայց Սանդենց թաղ կոչուած քաղաքամասում^{*)}. այս տեղ մանուկ հասակից այդ վառվռուն և հարուստ երևակայութեամբ ու զգացումով լի մանուկն աշակերտեց «մամիկներուն ու խալիփոքներուն», լսեց նոցա պատմած հեքիաթները, առասպելները, երգերն ու աւանդութիւնները. ինքն էլ շարունակեց նոյնը պատմել իւր հասակակիցներին: Գեղեցիկ էր Սանդենց թաղ կոչուած քաղաքամասը իւր բնական դիրքով, ծառերով, ջրերով ու ծաղիկներով և այս ամենը խոր ազդեցութիւն են թողնում Սրուանձտեանի վրայ: 10—12 տարեկան հասակում նա սովորում է կարգալ սաղմոս և ժամագիրք, ապա աշակերտում է կօշկակարի. արհեստը նորան չէ գրաւում և նա շարունակում է դարձեալ կարգալ սովորել Քօլօզ կոչուած Մահաբեի Օհանէսի և Սահառունի Աւետիսի մօտ. բայց այդ չափը բաւականութիւն չէ տալիս ուսումնասիրաւ երիտասարդին և նա մտածում է իւր երկու ընկերների՝ Նշան Երիւանեանի և Տիգրան Ամիրջանեանի հետ ուղղորդուել Վարագ: 1857 թ. Վարագայ վանքն իւր դպրոցով և այլ հիմնարկութիւններով երանական մի վայր էր դարձել հայ երիտասարդների համար. Խրիմեան Հայրիկը, բնական ձիրքերով օժտուած այդ հայրենասէր և բանաստեղծ վարդապետը յղացել էր մի խիզախ միտք—ասիական խաւար մթնոլորտում հիմնել լուսոյ տաճար, ժողովել հայ մանուկներ և նոցա կրթել հայրենասիրական ոգով, դարգացնել նոցա մէջ սէր դէպի հայ տառապեալ ժողովուրդը, սէր դէպի հայ անցեալը. մի զարմանալի տոկունութեամբ նա հիմնել էր Վարագում տպարան, հրատարակում էր «Արծուի Վասպուրական» թերթը, բերել էր տուել գիւղատնտեսական գործիքներ, կազմել թանգարան, շինել թատրոնական սրահ և այսպիսի բեղմնաւոր գործունէութեամբ դէպի Վարագ գրաւել Տաճկահայի միտքը: Բախտաւոր էր համարւում այն մանուկը, ով կը մտնէր Վարագայ դպրոցը: Գ. Սրուանձտեանը յաջողութեամբ մտնում է այդ դպրոցը, ուր, իւր բնական

^{*)} Կենսագրական այս տեղեկութիւնները քաղում ենք Երեմեյի իշխուութիւններից. («Ազգ. Հանդէս» IX գիրք 1913 թ. էջ 272—281).

ձերքի շնորհիւ, գրաւում է Խրիմեանի ուշադրութիւնը, դառնում է նրա օգնական և կարճ ժամանակից յետոյ նաև «Արծուի Վասպուրականի» Թերթի փոխ-խմբագիրը: Այս Թերթի մէջ նա ըսկսում է տպագրել նախ իւր աշակերտական ժամանակի գրաբար լեզուով գրած ոտանաւորները, ապա Վանայ պառաւանց աղօթքն և «կեանքը ծովու կը նմանի» խորհրդածութիւնը. միևնոյն ժամանակ հետեւելով իւր մեծ ուսուցչին՝ նորա ուղղութեամբ սկսում է տպագրել զտնազան հայրենասիրական յօդուածներ, նիւթ վերցնելով V-րդ դարու մեր պատմական նշանաւոր գէպքերից ու անձնաւորութիւններից:

Միաժամանակ Սրուանձտեանն ուսուցիչ էր Վարազայ զրաբոցում: Այս շրջանում նա շարունակում է բաւական թուով յօդուածներ տպագրել Կ. Պօլսի «Մանգումէի էֆքեար», «Մասիս» Թիֆլիսի «Մեղու», «Կոռնկ», Ջմիւռնիայի «Արևելեան Մամուլ» Թերթերում՝ մեծամասամբ «Վարդ» ստորագրութեամբ. այս թղթակցութիւնների մէջ նա հայ ժողովրդի գրութիւնը պատկերացնելուց յետոյ, տալիս էր նաև ժող. ստեղծագործութեան նմուշներ: 1860 թ. Խրիմեանի հետ Գ. Սրուանձտեանն ևս սկսեց շրջել Հայաստանի գաւառները, հասաւ Թիֆլիս, Էջմիածին և վերադառնալով Տարօն՝ ժողոված դրամներով զարոց բաց արին ս. Կարապետի վանքում և հրատարակեցին «Արծուիկ Տարօնոյ» Թերթը: Միաժամանակ այստեղ է հաստատուում Գարեգին սարկաւազ Սրուանձտեանն՝ իրեն ուսուցիչ, քարոզիչ և խմբագիր, որտեղից և նորա գործունէութեան համբաւը տարածւում է ոչ միայն շրջակայքում, այլ նաև հեռուն և հասնում մինչև Թիֆլիս: 1864 թ. վարդապետ ձեռնադրուելով՝ նա վերադառնում է իւր սիրելի Վանը. այստեղ իւր քարոզներով հմայում է ունկընդիւրներին, նա խօսում էր զգացուած, ոգևորում բոլորին, V-րդ դարու մեր հերոսները նորա քարոզների համար անսպառ աղբիւր էին: 1868 թ. նշանակւում է Կարնոյ զարոցների տեսուչ, ուր իսկապէս ցոյց է տալիս իւր մանկավարժական հմտութիւնն ու ու շնորհը և թէ այդ տեսակէտից նա որքան բարձր էր կանգնած ժամանակակից ուսուցիչներից: Ապա առաջնորդական կամ քարոզչական պաշտօնով նա տեղափոխւում է Կ. Պօլս, Տիգրանակերտ, Ակն. 1878 թ. Ռուս-Տաճկական պատերազմի վերջը մի երկար ուղևորութիւն է կատարում Հայաստանի խորքերում՝ հայ ժողովրդի վիճակի մասին տեղեկութիւններ հաւաքելու և Ն. Վարժապետեանին ներկայացնելու. նորից դառնում է Վան՝ իրեն օգնական Խրիմեան Հայրիկի. 1888 թ. եպիսկոպոս ձեռնա-

գրուելով՝ Տրապիզոնի առաջնորդ է նշանակուած և ի վերջոյ Կ. Պօլսի Բերայի ս. երեքողութեան եկեղեցին է հրաւիրուած իրրե քարոզիչ, ուր 1892 թ. նոյեմբեր 17-ին նա մեռնում է և թաղուած Շեշլիի գերեզմանատանը:

Գ. Սրուանձտեանը շատ վաղ իջաւ գրական ասպարէզ, բայց նորա գրական առաջի երկերը դուրկ են ինքնուրոյնութիւնից ՚ի բաց առեալ ժողովրդական նաւթերը. նա սկզբում հետեւում էր Խրիմեանին, ապա դարձաւ կեղծ կլասիկ ուղղութեան երկրպագու և երկու պատմական երկ գրեց՝ «Ողբերգութիւն մեծին Սահակայ Պարթևի և անկումն Արտաշրի Արշակունւոյ», որը յօրինել էր իւր ընկերներէ հետ և որը խաղացուել է թէ՛ Վարդում և թէ՛ Վանում, իսկ միւսն է «Շուշանն Շաւարշանայ»: Այս երկու գրուածքն որոշ դիտումով է շարադրուած, հեղինակի նպատակն է եղել մեր կողմից ողբալ Արշակունեաց հարստութեան անկումը և սէր ու միաբանութիւն բարոյել հայ ժողովրդին, միւս կողմից ցոյց տալ բրիտոնէութեան յաղթանակը և Վարդանի օրինակով քաջալերել հայ երիտասարդներին: Այս գրուածքները դուրկ են որևէ գրական արժէքից, ուստի կարեւոր չենք համարում առանձնապէս կանգ առնել դոցա վրայ և մանրամասն ըննութեան ենթարկել: Բայց Սրուանձտեանը շուտով թողնելով այդ ուղղութիւնը, հանդէս եկաւ գրական մի այլ ասպարէզում, ուր նա կարողացաւ ցոյց տալ իւր բնածին տաղանդը և ուր, ըստ արժանւոյն, նա գնահատուեց ժամանակակիցներէից, իրրե միակը, որը այդ միջոցներին իրան նուիրեց ժողովրդական ստեղծագործութեանց ժողովելուն: Գ. Սրուանձտեանից առաջ փորձեր են եղել հայ ժողովրդական բանահիւսութեան մնացորդները հաւաքելու, բայց այդ բոլորը կրել են մասնաւոր բնոյթ, պատահական ձևով այս կամ այն գրագէտը ճանապարհորդելով հայկական գաւառները լսել և գրի է անցրել այն, ինչ որ նրան գրաւել կամ հետաքրքիր է թուացել. իսկապէս Գ. Սրուանձտեանին կարելի է այս տեսակէտից առաջինը համարել. նա ինքը սիրելով ժողովրդական ստեղծագործութիւնը, աւելի ևս հայ ժողովրդին, մեծ թափով նուիրուեց այդ գործին, այս ու այն անկիւնից հանեց ու լոյս ընծայեց առաջին անգամ հայ դիւցազնիւրդութիւնը, առասպելները, երգերը, հեքիաթները և աւանդութիւնները:

Ինչպէս կենսագրութեան մէջ նկատել էինք, Գ. Սրուանձտեանը դեռ շատ փոքր հասակում առիթ էր ունենել միշտ լսելու սանգի շուրջը ժողովուած «մամիկներու» ու «խալիօրներու» պատմածներն եօթնգլխեան դէմերի, վիշապների, Զան-

բօլաղներին, խուրն խրեղէնների հեքիաթները. այս հանգամանքն ունեցել է խիստ ուժեղ աղդեցութիւն նորա մատաղ հոգու վերայ և ապագայ ամբողջ կեանքում նորա մտքի առաջնորդն է եղել: Սարկաւաղ և ապա վարդապետ դառնալով և շրջելով աւանդութիւններով, երգերով ու վէպերով լի հայկական գաւառները, մօտիկ շփուելով բուն ժողովրդի հետ՝ նորա ուշն ու միտքը գրաւում է հայ ժող. ստեղծագործութիւնը. նա այդ բոլորի մէջ նկատում է անցեալ կեանքի յիշատակներն, տեսնում է մինչև իսկ մեր աւանդական և պատմական հերոսներին հոգի ու շունչ առած. անհուն սիրով նա սկսում է սիրել հայրենեաց աւերակը, վանքը, գիւղը, առուակը, ծաղիկները, ժայռը. և ահա այս բոլորը կենդանի կերպով պատկերանում են նորան՝ իրանց հետ կապուած աւանդութիւններով ու վէպերով և չեն ելնում նրա մտքից. այնուհետև նա գրիչ է վերցնում շունչ ու կենդանութիւն տալու մինչև այդ ժամանակ անշունչ մնացած առարկաներին. նա դառնում է մի տեսակ երգիչ հայ ժողովրդական ստեղծագործութեանց: Դժբախտաբար այս ուղղութեամբ գրութեանցից բնաւ չէ հրւում, թէ Գ. Սրուանձտեան սկսելով ժողովել բանաւոր երգերը, ունեցել է որոշ ծրագիր կամ առաջնորդուել է որևէ ուղղութեամբ. մինչև իսկ սկզբում առանձին մեծ կարևորութիւն չի էլ տուել այդ նիւթերին, առաջին երախայրիքը (Գրոց ու Բրոցը) նոյն իսկ երկիւղով և ուրիշի թելադրութեամբ է ՚ի լոյս ընծայել, կասկած կրելով, թէ քննադատները կարող են նորան դատապարտել այսպիսի նիւթեր հրատարակելու համար: Բուն ժողովրդական նիւթերը նա սկզբում հրատարակեց պարբերական թերթերում. բայց յետոյ, երբ բանասէրները նկատեցին մեր ժողովրդական այդ հարուստ ստեղծագործութիւնը՝ նամակներով խրախուսեցին և նպաստեցին՝ որ նա լուրջ ուշադրութիւն դարձնէ և առանձին գրքերով հրատարակէ այդ նիւթերը. Գ. Խալաթեանը մինչև իսկ ծրագիր կազմեց և ուղարկեց Գ. Սրուանձտեանին, որ նա նիւթեր ժողովելիս՝ առաջնորդուի այդ ծրագրով:

(Կը շարունակուի)